

АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ГРУЗІЇ ТА УКРАЇНИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ МОБІЛІЗАЦІЇ

Федчук Т.Ю.,
науковий співробітник,
Національний університет оборони України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6821-1969>

Федчук Т.Ю. Аналіз положень законодавства Грузії та України, що стосуються мобілізації.

Російська військова агресія проти України триває одинадцятий рік. Терористична за методами і неоколоніальна за суттю – нині вона набула екзистенційного характеру. Повернення впливу на пострадянські території, серед яких особливе місце займає Україна, росія розглядає як один із пріоритетів своєї зовнішньої політики.

Перша фаза війни, що розпочалася у 2014 році, не зупинила інтеграцію України в євроатлантичний простір, тож повномасштабна агресія, розпочата 24.02.2022 року, мала остаточно вирішити питання існування незалежної України. Політичними цілями так званої “спеціальної військової операції” були зміна політичного устрою та євроатлантичного курсу України. На третій рік повномасштабного вторгнення, за визначенням вищого військового керівництва Збройних Сил України (далі – ЗСУ), війна вийшла на рівень затяжної позиційної і задля протистояння противнику Україна потребує міжнародної допомоги, мобілізації всіх наявних ресурсів: військового, економічного та найціннішого – людського.

Аналіз оборонного законодавства Грузії становить інтерес з огляду на спільне колоніальне минуле України та Грузії, ідентичні вихідні принципи побудови Збройних Сил, практичний досвід збройної агресії з боку російської федерації (далі – рф), вихід до Чорного моря, окупацію частини суверенних території та законодавчо визначений євроатлантичний курс розвитку. Україна, як і Грузія є членами субрегіонального об’єднання 12 країн Чорноморського регіону – Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), що значно покращує переговорний статус про вступ до Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) та Євросоюзу (далі – ЄС).

Українське законодавство у сфері оборони потребує унормування питань проходження військової служби, мобілізації, створення мобілізаційного резерву, реформування шляхом кодифікації. Оновлене законодавство у сфері мобілізації та керування мобілізаційними ресурсами має лягти в основу майбутнього зведеного кодифікованого акту – Кодексу про оборону України.

Ключові слова: євроатлантичний курс України, оборонне законодавство Грузії, спільне колоніальне минуле, мобілізаційний резерв, Організація Чорноморського економічного співробітництва.

Fedchuk T.Yu. Analysis of the provisions of the legislation of Georgia and Ukraine related to mobilization.

Russian military aggression against Ukraine continues for the eleventh year. Terrorist in methods and neo-colonial in essence – now it has acquired an existential character. Russia considers regaining its influence on the post-Soviet territories, among which Ukraine occupies a special place, as one of the priorities of its foreign policy.

The first phase of the war, which began in 2014, did not stop the integration of Ukraine into the Euro-Atlantic space, so the full-scale aggression, which began on February 24, 2022, was supposed to finally resolve the issue of the existence of an independent Ukraine. The political goals of the so-called «special military operation» were to change the political system and the Euro-Atlantic course of Ukraine. In the third year of the full-scale invasion, according to the determination of the top military leadership of the Armed Forces of Ukraine (hereinafter referred to as the Armed Forces of Ukraine), the war has reached the level of a protracted positional war, and in order to confront the enemy, Ukraine needs international

assistance and the mobilization of all available resources: military, economic, and the most valuable – human.

The analysis of the defense legislation of Georgia is of interest in view of the common colonial past of Ukraine and Georgia, the identical starting principles of the construction of the Armed Forces, the practical experience of armed aggression by the Russian Federation (hereinafter – the Russian Federation), access to the Black Sea, the occupation of part of the sovereign territories and the legally defined Euro-Atlantic course of development. Ukraine and Georgia are also members of the subregional association of 12 countries of the Black Sea region – the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC), which increases their status in the negotiations on possible future accession to the North Atlantic Treaty Organization (hereinafter – NATO) and the European Union (hereinafter – the EU).

Ukrainian legislation in the field of defense requires normalization of issues of military service, mobilization, creation of a mobilization reserve, and reformation through codification. The updated legislation in the field of mobilization and management of mobilization resources should form the basis of the future consolidated codified act – the Defense Code of Ukraine.

Key words: Euro-Atlantic course of Ukraine, defense legislation of Georgia, common colonial past, mobilization reserve, Black Sea Economic Cooperation Organization.

Постановка проблеми. Неоімперська політика росії із застосуванням військової сили є чи не найбільшою загрозою глобального і регіонального рівня. Збройна агресія проти Молдови у 1991-1992 роках, проти Грузії у 2008 році, проти України у 2014 році та незаконна анексія їх територій – порушила фундаментальні принципи міжнародного права і підірвала основи європейської безпеки. Нинішні події в Україні чинять вплив на всі сфери геополітики: економіку, право, оборону не тільки на Євразійському, а й на Американському континентах.

Із загостренням збройного конфлікту з 24 лютого 2022 року та введенням воєнного стану модернізація законодавства України активізувалася. Повномасштабна війна виявила прогалини у оборонному та мобілізаційному плануванні, кадровій політиці. Водночас професія військового так і не стала престижною в Україні. Українське законодавство, що регулює питання мобілізаційної підготовки та мобілізації, нині являє собою масив розрізнених, часто застарілих та неузгоджених актів і вимагає системності. Тому, вивчення досвіду кодифікованого оборонного законодавства Грузії – країни зі спільним минулим пострадянського простору, яка реалізує перші кроки до НАТО – сприятиме розробці ефективного українського законодавства в цілому та закону з питань організації та здійснення мобілізаційних заходів зокрема.

Метою статті є вивчення, порівняльний аналіз положень Кодексу про оборону Грузії та українського законодавства щодо структури і функціонування Збройних Сил, проходження військової служби, організації мобілізаційної підготовки, мобілізації, створення мобілізаційного резерву під час воєнного стану та в мирний час. Аби активно протистояти противнику у правовій сфері, реалізувати євроатлантичний курс розвитку держави, Україна має систематизувати правову базу у сфері оборони шляхом зведення правових норм із існуючих розрізнених нормативних актів у єдиний логічно узгоджений нормативно-правовий акт з урахуванням досвіду країн-членів НАТО. Невідкладність реформування українського зумовлена і тим, що мобілізація нині стала дестабілізуючим суспільним чинником.

Стан опрацювання проблематики. У 2014-2015 роках в Україні було проведено шість хвиль відкритої часткової мобілізації в окремих регіонах держави, вони стосувалися певної частини національної економіки, ЗСУ, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, підприємств, установ і організацій. Звільнення (демобілізація) військовослужбовців, призваних на військову службу під час мобілізації в особливий період, як правило, здійснюється за умови стабілізації воєнно-політичного становища для заміни військовослужбовців, призваних під час попередньої хвилі. Саме ротація підрозділів у зоні проведення антитерористичної операції, була однією із цілей кожної наступної черги часткової мобілізації.

Процес реформування українського законодавства у сферах національної безпеки і оборони активізувався у 2014 році у відповідь на втрату територіальної цілісності. Протягом наступних років було унормовано ряд питань щодо правового забезпечення проведення антитерористичної операції та операції Об'єднаних Сил, визначення правового статусу тимчасово окупованих територій, правового режиму воєнного стану тощо.

З 24.02.2022 року згідно зі статтею 85 Конституції України у відповідь на повномасштабну агресію РФ в Україні введено воєнний час та проводиться загальна мобілізація. Закон України №3633-IX від 11.04.2024 року “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку”, що набрав чинності 18.05.2024 року, визначає: “мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту - на організацію і штати воєнного часу”[5].

Нормотворчість у секторі оборони отримала новий імпульс. Відповідно до Стратегії забезпечення державної безпеки (Указ Президента, в Україні від 16 лютого 2022 року № 56/2022) удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки та гармонізація із законодавством НАТО і Європейського Союзу (далі – ЄС) є одним з напрямків державної політики у сфері забезпечення державної безпеки. “Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України (далі – МОУ) на період до 2028 року” визначає цілі, завдання, очікувані результати та основні напрями розвитку військової кадрової політики – у мирний та військовий час [2]. Серед пропозицій – впровадження системи рекрутингу та комплектування, орієнтованої на принципи та стандарти держав-членів НАТО, для забезпечення ЗСУ професійним особовим складом.

Результатом реалізації цих заходів має стати повний перехід складових системи МОУ на комплектування військовослужбовцями військової служби за контрактом; нарощення військового резерву людських ресурсів разом з удосконаленням системи військового обліку людських мобілізаційних ресурсів, трансформація системи військової освіти та підготовки, створення належних умов для професійного розвитку військовослужбовців на основі принципів і стандартів НАТО.

Указ Президента України “Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у ЗСУ та поступового переходу до засад професійної армії”, визначив необхідність розроблення концепції поступового переходу до формування ЗСУ на професійній основі шляхом розроблення ряду законопроектів[1]. Наразі з 29 жовтня 2022 року діє Закон України “Про внесення зміни до Закону України “Про військовий обов’язок і військову службу” щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану” від 18.10.2022 року № 2678-IX відповідно до якого на час воєнного стану призов на строкову військову службу не проводиться.

Водночас, доопрацювання механізмів правового регулювання функціонування сектору оборони та держави в цілому під час дії режиму воєнного стану та в разі оголошення стану війни було призупинене.

Робота депутатської групи з проблем терміну служби, демобілізації та правил військового обліку розпочалася лише в листопаді 2023 року, що продемонструвало слабкість стратегічного планування. Лише 11.04.2024 року ВР України ухвалила в другому читанні законопроект про мобілізацію № 10449, що 16.04.2024 року уже в якості Закону 3633-IX був підписаний президентом та набув чинності 18.05.2024 року. Закон містить ряд змін: врегулювання питань мобілізації, мобілізаційного планування та вдосконалення соціального захисту військовослужбовців. Але з остаточного варіанту документа зникло положення про визначення строків та умов демобілізації військових; ще не набравши чинності, він спричинив колапс надання консульських послуг українцям призовного віку за кордоном [4].

Масове прийняття нормативно-правових актів мало заповнити прогалини в оборонному законодавстві, врегулювати суспільних відносин в особливий період і спростити процедуру прийняття термінових управлінських рішень. Водночас, відсутність цілісної візії розвитку політичної та воєнно-стратегічної ситуації всередині та навколо України та реактивний характер української законотворчості є негативними тенденціями.

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни міжнародна політика в Європі вибудовувалася на принципах і домовленостях Ялтинської конференції 1945 року про розподіл сфер впливу між США, Заходом та СРСР, правонаступником якого оголосила себе росія.

На небезпеку реваншизму з боку СРСР звертали увагу світові лідери. “...Ми проінформували уряди про небезпеку нової фази радянського втручання. Ми пояснили, що створилася ситуація, яка повинна тривожити не тільки Ізраїль, а й усі держави вільного світу. Не можна забувати урок

Чехословаччини. Якщо вільний світ, і особливо Сполучені Штати, його лідер, залишаться байдужі і не зроблять жодної спроби стримати Радянський Союз від настільки значного егоїстичного втручання в конфлікт, до якого він не має ніякого відношення, тоді в небезпеці такого втручання перебуває не тільки Ізраїль; жодна мала чи навіть середня держава не зможе жити в безпеці в своїх кордонах”. – (Голда Меїр, промови в Кнесеті, 26 травня 1970 року).

Натомість, політика ізоляціонізму і невтручання країн Заходу дозволила росії здійснення загартбницьких дій щодо пострадянських держав: Молдови, Грузії, України та сприяла політично-економічній консолідації тоталітарних режимів в оборонній сфері. Найбільш загрозлива ситуація складається у форматі співпраці росії з Іраном, Китаєм, Північною Кореєю.

Росія намагається дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у європейських державах, підживлює існуючі військово-політичні конфлікти. Росія застосовує усі види звичайної зброї з метою тотального знищення військового, економічного потенціалу України, її критичної інфраструктури та цивільного населення. Тому Європейський парламент 23 листопада 2022 року ухвалив резолюцію про визнання росії державою-спонсором тероризму.

Перша фаза війни, що розпочалася у 2014 році, не зупинила інтеграцію України в євроатлантичний простір, тож повномасштабна агресія, розпочата 24.02.2022 року, мала остаточно вирішити питання існування незалежної України. Політичними цілями так званої “спеціальної військової операції” були зміна політичного устрою та євроатлантичного курсу України. Ворог веде війну не тільки у військовій, але й інформаційній та правовій площинах, використовуючи в якості зброї підміну понять. Нехтуючи нормами міжнародного права, агресор чинить тиск на свідомість населення на тимчасово окупованих територіях, формує вороже ставлення до України серед дорослих та, особливо, дітей. Саме тому зміцнення національної ідентичності має стати одним із стратегічних напрямків мобілізаційної політики України. Державницька ідеологія і українська традиція повинні впроваджуватися в освітніх закладах, засобах масової інформації та у ЗСУ.

На жаль, професія військового так і не стала престижною в Україні, реформування оборонного законодавства не завершено, ефективний мобілізаційний резерв не створено. Україна не використала успішний досвід Польщі та країн Балтії щодо інтеграції до ЄС. Непослідовні дії української влади часом приводили до зміни курсу розвитку на угоду вузькопартійним інтересам. Водночас внесення положення про євроатлантичну інтеграцію та курс на вступ до НАТО у Конституцію у лютому 2019 року унеможливило зміну зовнішньополітичного курсу у майбутньому.

У суміжних з Україною країнах – членах НАТО, крім загальноприйнятих підходів до системи мобілізації та підтримання бойової готовності, діє національна система мобілізації, адаптована до оперативних потреб власних Збройних Сил (далі – ЗС) та економічних можливостей країни. Так, країни Східної та Південно-Східної Європи зі вступом до НАТО практично ліквідували чинну на момент вступу систему мобілізації, і розглядають питання забезпечення національних інтересів у рамках функціонування системи колективної безпеки. Приведення правового забезпечення національних ЗС до стандартів НАТО зумовило зміни в поглядах на формування та підготовку мобілізаційних резервів. Відповідно до загальноприйнятих стандартів НАТО укомплектованість підрозділів постійної/високої готовності національних ЗС країн – членів НАТО у мирний час становить до 90–100% від штатів воєнного часу. Їх завдання – локалізувати збройний конфлікт на початковій фазі його виникнення. Поділення ЗС за функціональним призначенням умовно на сили розгортання та сили посилення/поповнення дозволяє скоротити мобілізаційний людський резерв, оптимізувати військові запаси матеріальних засобів і техніки, скоротити навантаження на національну економіку.

Досвід та стандарти євроатлантичної правотворчості лягли в основу прийнятого Парламентом та підписаного Президентом Грузії Закону Грузії “Кодекс про оборону” № 3815 21.09.2023 року (далі – Кодекс), який регулює оборонну сферу та покликаний сприяти подальшому розвитку законодавства у сфері оборони, та курсу країни на вступ до НАТО. Кодекс визначає правові засади організації оборони для виконання передбачених Конституцією Грузії завдань: захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності країни, інших завдань, пов’язаних із обороною та безпекою [3].

Аналіз оборонного законодавства Грузії становить інтерес з огляду на спільне колоніальне минуле України та Грузії, ідентичні вихідні принципи побудови ЗС, практичний досвід збройної агресії з боку РФ та окупацію частини суверенних територій. Україна і Грузія також є членами субрегіонального об’єднання 12 країн Чорноморського регіону – Організації Чорноморського

економічного співробітництва (ОЧЕС) та мають у деяких питаннях спільні плани на майбутнє: набуття членства в НАТО, участь у розбудові міжнародної системи безпеки на демократичних засадах.

Відповідно до ст. 2. Кодексу організація оборони ґрунтується на підході “тотальної оборони” з метою зміцнення національної стійкості, організації національного опору, планування політики державної оборони тощо. Вочевидь, принцип “тотальної оборони” в основі національної оборони Грузії, як “використання державою з метою забезпечення оборони країни військових і громадянських ресурсів та активів проти переважаючого супротивника” – є висновком з подій, що тривають в Україні. Подібний принцип “всеохоплюючої оборони” міститься у Стратегії воєнної безпеки України “Воєнна безпека – всеохоплююча оборона” (Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021).

Кодекс, визначає види та склад Сил Оборони (далі – СО), розподіл повноважень вищого керівництва, порядок забезпечення готовності СО з урахуванням існуючих загроз. Граничну чисельність СО разом із проектом закону про державний бюджет щорічно затверджує Парламент Грузії. Водночас, затверджене Парламентом Грузії обмеження чисельності СО не діє під час воєнного стану або надзвичайного стану; на чисельність осіб, які підлягають призову на резервну військову службу.

З метою зміцнення обороноздатності та безпеки Грузинської держави Міністерство оборони (далі – МО) орієнтоване на впровадження та розвиток системи стандартизації та національної кодифікації, сумісної зі стандартами НАТО та ЄС. Впровадження системи стандартизації та національної кодифікації передбачає безперешкодний обмін даними з відповідними структурами НАТО та ЄС інформацією, а отже, Грузія робить практичні кроки на шляху до вступу країни в НАТО у майбутньому.

Розділ V Кодексу визначає види військової служби, статус військовослужбовця: під час воєнного чи надзвичайного стану, мобілізації; права та привілеї, обов’язки та обмеження військовослужбовця; положення про відповідальність військовослужбовців; питання захисту життя та здоров’я військовослужбовців; соціальні гарантії тощо. У Кодексі закріплено положення, згідно якого військовослужбовець під час проходження військової служби є представником державної влади, перебуває на державному забезпеченні та під захистом держави. Розподіл видів військової служби визначається відповідно до стандартів НАТО: регулярна військова служба, що включає професійну військову службу; національну військову службу призовників; резервна військова служба, що включає активну резервну військову службу; мобілізаційну резервну військову службу.

Таким, що не має аналогу в українському законодавстві, є положення про дострокове припинення оформленого з військовослужбовцем контракту не на підставі звільнення від військової служби (ст. 86 Кодексу). Так, за дострокове припинення зазначеного контракту на особу може бути накладено штраф у розмірі від 1500 до 28 000 ларі, якщо оформлений з нею контракт передбачає зобов’язання сплати штрафу в конкретному розмірі. Причому зобов’язання зі сплати накладеного штрафу припиняється, якщо особа, яка зобов’язана виконати зазначене зобов’язання добровільно пройде 2-річну військову службу наново.

В Україні розірвання військових контрактів під час проведення мобілізації та дії воєнного стану регулює стаття 26 Закону України “Про військовий обов’язок і військову службу” № 2232-ХІІ у редакції від 04.04.2024 року (п. 3 ч. 5). Водночас, відповідно до ст. 1 Закону України “Про оборону України”, воєнний стан, що вводиться в Україні у разі збройної агресії, передбачає надання органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень.

Глава VI Кодексу про оборону Грузії регулює питання військового обліку: види військового обліку: військовий облік призовників; військовий облік резервістів; спеціальний військовий облік. Військовий облік призовників здійснює юридична особа публічного права, що діє у системі МО, що утворюється постановою уряду Грузії – з використанням єдиної електронної бази. Відповідний механізм обліку впроваджено і в Україні – Єдиний електронний реєстр “Оберіг” за підтримки ЄС та естонської Академії електронного управління. Наразі він знаходиться на стадії наповнення та синхронізації з іншими українськими реєстрами.

Глава VII Кодексу, спрямованого на реорганізацію обов'язкової військової служби, регулює питання організації обов'язкової національної військової служби призовників: призов, відстрочення, привілеї, звільнення від національної військової служби призовників тощо. Поважні причини для відстрочення подібні до таких в українському законодавстві, але є й національні відмінності. Так, відстрочення надається: особам, зарахованим на добровільну програму військової підготовки для молодших офіцерів резерву – у період проходження зазначеної програми; особам, які сплатили збір за відстрочення призову на національну військову службу призовників, встановлений цим Кодексом (ст. 65, 66 Кодексу).

Збір за відстрочення призову на національну військову службу призовників є платежем до державного бюджету Грузії, сплата якого є обов'язковою для користування правом на відстрочку призову на національну військову службу призовників. Розмір збору за відстрочення призову на національну військову службу призовників на 1 календарний рік відстрочення призову на національну військову службу призовників є фіксованою сумою. З метою визначення прогнозованих обсягів доходів та нагляду за отриманням зазначених доходів МО до 1 серпня щорічно в установленому порядку подає Міністерству фінансів Грузії відповідні розрахунки про прогнозовані обсяги доходів, що підлягають зазначеному збору наступного бюджетного року. Це положення є цікавим для спостереження в динаміці та не має аналогу в законодавстві України.

Положення Глави VIII Кодексу щодо створення ухвалою Уряду Грузії Центральної призовної комісії з метою спільного керівництва, координації та контролю призову на національну військову службу призовників; питання проходження професійної військової служби: контрактної та неконтрактної – майже тотожні таким в “Концепції військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року”[3].

Глава IX Кодексу визначає склад, організацію та умови функціонування Резерву Сил Оборони (далі - РСО) та питання проходження резервної військової служби. Створення активного мобілізаційного резерву відповідно до стандартів НАТО – питання, яке потребує термінового правового врегулювання в Україні.

Висновки. Аналіз тенденцій російсько-української війни приводить до висновку, що на сьогодні її дипломатичне вирішення неможливе, оскільки росія наполягає на мирі на умовах, які становлять загрозу для державності України. Єдине вирішення війни – перемога України, її інтеграція в НАТО та ЄС, як гарантія безпеки та існування України.

Синергія політичної і законодавчої волі необхідна для переведення країни на функціонування в період воєнного часу. Мобілізаційні заходи не мають бути полем для політичних експериментів в умовах тривалого протистояння переважаючому ворогу. Враховуючи запит українського суспільства на справедливість – дане питання потребує негайного адміністративно-правового врегулювання, правової визначеності аби перетворити його з соціально дестабілізуючого чинника на основу оборонної спроможності України.

Законотворчість Грузії в оборонній сфері – приклад конкретних кроків країни з радянським минулим на шляху до євроатлантичної інтеграції задля її безпеки в подальшому. Водночас непослідовність дій грузинського політикуму ставить під сумнів таку можливість для Грузії в осяжному майбутньому. Тож, Україна не може орієнтуватися на грузинський досвід, має остаточно звільнитися від радянської ідеології процесу мобілізації та напрацьовувати власне законодавство в умовах, коли його розробка та практичне застосування відбуваються одночасно. Системне мобілізаційне законодавство згідно із загально визначеними стандартами НАТО має в подальшому стати основою відповідної глави Кодексу про оборону України, аби врегулювати питання про мобілізацію, демобілізацію, створення оперативного та мобілізаційного резерву, систему обліку військовозобов'язаних, питання військового будівництва та про те, якою має бути українська армія, система захисту та оборони в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних силах України та поступового переходу до засад професійної армії: Указ Президента України, № 36/2022 від 11.02.2022 року. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/362022-41285> (дата звернення: 26.04.2024 року).

2. “КОНЦЕПЦІЯ військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року” (затверджена Наказом Міністерства оборони України від 12.10.2023 року). URL: https://www.mil.gov.ua/content/tenders/konceptcia_kadr_29012024.pdf.
3. Кодекс про оборону: Закон Грузії № 3500-ХІІІІІ-ХІІІ від 21.09.2023 року. Законодательный вестник Грузии: веб-сайт. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/5916285?publication=2> (дата звернення: 26.04.2024 року).
4. Тимчасове припинення надання консульських послуг чоловікам призовного віку: роз’яснення МЗС. Liga zakon: веб-сайт. URL: https://biz.ligazakon.net/news/227233_timchasove-pripinennya-nadannya-konsulskikh-poslug-cholovkam-prizovnogo-vku-rozyasnennya-mzs (дата звернення: 26.04.2024 року).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 року № 3633-ІХ/Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text> (дата звернення: 20.05.2024 року).